

АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ

ПОГЛЕД НА
ПРОТЕКЛИ ВЕК
СРПСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

Miloš R. Perović, *Istorija srpske arhitekture XX veka. Od istoricizma do drugog modernizma (Serbian 20th century architecture. From historicism to second modernism)*, Beograd (Belgrade) 2003

Књига професора Милоша Р. Перовића о српској архитектури у двадесетом веку, објављена као двојезични приручник крајем 2003. године на иницијативу студената Архитектонског факултета у Београду, расправним текстом и мноштвом илустрација привукла је посебну пажњу домаће стручне јавности. И у иностранству је прихваћена као користан прилог тумачењу новијег српског градитељства у контексту развоја архитектуре у југоисточној Европи, недовољно презентованог у литератури на водећим светским језицима. Као најбоље илустрована публикација о српској архитектури новијег доба, књига одсликава Перовићева схватања историје српске архитектуре протеклог века, по много чему другачија од историографских интерпретација које су му претходиле. Иако је реч о првој домаћој антологији која приказује и оцењује читав један век грађења, важно је напоменути да она не обухвата темељит преглед појава и исцрпне дескрипције значајних остварења, већ је фокусирана на главне идеје, које интерпретира компаративно – по узору на сличне радове објављиване последњих година у иностранству. Уместо на целомитом, хронолошко-фактографском и типолошком представљању релевантних појава, аутор инсистира на расправно-критичком сагледавању кључних догађаја, користећи дигресије и паралеле са светском архитектуром минулих епоха. Такав приступ теми донекле је разумљив, јер се Перовић у свом претходном публицистичком раду, осим стваралаштва појединих протагониста српског модернизма,

постмодернизма и модерног урбанизма, није систематски бавио историјом националне архитектуре новијег доба.

Овај ауторски обојен и амбициозан издавачки подухват, испуњен новим запажањима и оценама, неочекивано је лишен рецензије респектабилних домаћих стручњака. И у том сегменту ова антологија представља својеврстан преседан, чиме додатно одступа од методолошких норми и кохезионих традиција савремене српске историографије, позиционирајући се изван њених интегративних токова.

Књига је структурно подељена на два тематска блока. У првом, који обухвата 240 страна текста и мноштво фотографија, цртежа и реконструкција архитектонских објеката у 3Д формату, аутор је издвојио и оценио главне токове у српској архитектури до деведесетих година двадесетог века. У другом делу, названом *Порџфолио*, на око 170 страна приказани су значајни објекти који су изведени током последњих петнаестак година, употпуњени стручним биографијама архитектата из тог периода.

У уводу књиге аутор диференцира три велика узлета српске архитектуре у двадесетом веку (појава модернизма крајем двадесетих година, градитељство с краја педесетих и почетком шездесетих година и узлет током деведесетих година – »када су настала и нека од најбољих дела српске архитектуре уопште«, због чега је и тај период посебно издвојен на крају књиге). У следећем поглављу, *Плурализам сџилова – архитџектџонска сцена Србије и суседних земаља џред џојаву модернизма*, представљен је – први пут у нашој архитектонској литератури – развој градитељства у окружењу. Стилџови који су у нашој средини владали пре појаве модернизма анализирани су концизно, уз издвајање главних примера и помињање водећих градитеља. У евалуацији српске архитектуре епохе историцизма, подељене на еклектичке варијанте академизма и неовизантијску архитектуру (познату и као српско-византијски стил), Перџовић разрађује поделу Клода Мињао, из 1994. год., на типолошки и синтезни еклектицизам. Осврће се и на улогу Ар Нуџоа у српском градитељству, као и на допринос руских архитектата емиграната развоју академизма између два светска рата. У поглављу *Дојринос зениџизма* аутор реактуелизује улогу зениџистичког покрета у српској уметничкој авангарди, сматрајући да је он уџицао и на формирање српског архитектонског модернизма у оквиру ширег прихватања »радикално новог визуелног света«. Уџицај зениџизма подвлачи и у већем делу следећег поглавља – *Рађање архитџектџонског модернизма у Србији*, у коме много исцрпније и детаљније (за разлику од презентовања претходних појава) приказује из године у годину сазревање и успон модернизма. И у том сегменту расправе Перџовић домаћу сцену плодотворно сагледава

у контексту светског модернизма. Закључује да српски модернизам није био део светске авангарде, већ је имао само неке од њених елемената: »У настајању српског архитектонског модернизма све је некако било умекшано и поспано«. У приказивању модернистичких опуса Милана Злоковића и Бранислава Којића аутор износи више подстицајних закључака, као и паралеле са светским узорима, које могу бити плодне за будућа разматрања (уџицаји Лоса, Алта, Корбизјеа, Менделсона и др.). Велики простор у Перџовићевој историји посвећен је делу Николе Добровића, чијим се делом и раније бавио. Сходно његовој селективној критериологији, други предводници српског модернизма, попут Драгише Брашована и Душана Бабића, нису добили исти третман, као, уосталом, ни носиоци осталих стилова у српској архитектури, које Перџовић сматра мање вредним и анахроним.

У следећем поглављу – *Архитџектџура социјалистџичког естџетџизма*, после осврта на краткотрајну соцреалистичку епизоду домаће архитектуре, у евалуацији српске архитектуре »високог модернизма« (од краја шесте деценије до појаве постмодернизма), аутор реактуелизује синтагму *социјалистџички естџетџизам* Свете Лукића, из 1963. год., као логички и технички оправдану, укључујући и њене пејоративне конотације. Пласирана у карак-

теризацији тадашњих књижевних токова, ова синтагма се може сматрати прихватљивом и за архитектуру (уз остале, које су раније пласиране, важиће док се не успоставе прецизније), јер оличава стање духа и етичности домаћих уметника који су деловали у владајућем политичком и културном миљеу. Аутор затим вреднује стваралаштво водећих градитеља послератног раздобља – Н. Добровића, И. Антића, Б. Богдановића и М. Митровића, износећи низ драгоцених, па и оштрих критичких запажања о њиховој стручној и ванстручној активности. Од великог значаја су и Перовићеве оцене о српском урбанизму у послератном периоду, које ће представљати ослонац за будућа тумачења нашег социјалистичког градоградитељства.

У закључном поглављу – *Последња деценија двадесетог века – затварање зенистичког круга*, уз осуду кича и дивље градње, аутор афирмише већи број дела насталих на крају века, поткрепљујући тезу о »великом узлету српске архитектуре«. Иако је у том периоду изведено неколико квалитетних пројеката, он би се, уместо »узлетом«, могао сматрати пре периодом постмодернистичког и неомодернистичког маниризма, са занатски прихватљивим али естетски недовољно оригиналним и убедљивим решењима. Перовић оправдано уочава утицаје идеја архитектонске глобализације у нашој средини, као и покушаје појединих градитеља да јој се одупру. Ова смела и афирмативно обојена запажања о српској архитектури нашег времена употпуњена су драгоценим визуелним презентацијама грађевина, које ће, уз приложене биографије архитектата, бити од велике важности будућим тумачима.

Поставља се питање какву ће корист од ове књиге имати студенти архитектуре, историографи, страни домаћи читаоци? С обзиром на то да парцијално и селективно описује појаве, са најисцрпнијим приказом међуратног модернизма и продукције из последње декаде разматраног века, она ће пресудно афирмисати тековине модернизацијских идеја у српској архитектури, без обзира на њихов епигонски и тоталитаран карактер. Представљаће и сведочанство о томе да се у Србији на крају столећа у техничко-занатском смислу успешно градило упркос изолацији, сиромаштву и ратним разарањима. Из изврских илустрација читаоци ће се упознати и са чињеницом да је у српској архитектури било

и отпора модернизму, значајних примера неовизантизма, академизма, интернационалне и националне варијанте Ар Нувоа. Теза о утицају зенизма на сазревање српског архитектонског модернизма одржива је у мери у којој се тај утицај третира равноправно са утицајима осталих праваца југословенске и светске авангарде. Иако се из савремене визуре између неких поставки зенистичке и ставова српских архитеката двадесетог века могу успоставити крхке аналогије, непримерено је пренаглашавати њихов значај и на њима градити закључке о постојању или »затварању зенистичког круга« (духа) у српској архитектури.

Упркос томе што је разматрање кључних опуса и главних идеја у српској архитектури донело историографски помак у развијенијим сегментима расправе, чини се да би књига била аксиолошки утемељенија, садржајно слојевитија и фактографско-аналитички потпунија да је изложен равноправан приказ развоја стилова, као и да је представљен већи број градитеља и грађевина. Понет светским узорима у писању антологија (»боље о мањем броју појава рећи много него о великом мало«), познат као противник »колективизма у историографији«, Перовић се свесно определио за сужен и неуједначен приступ, због чега и његова синтетичка запажања немају довољну обухватност и ефективност. Отуд ће о свему »осталом«, што аутор пренебрегава као мање значајно или анахроно, заинтересована домаћа и међународна јавност морати да се упозна из неких будућих, исцрпнијих и вишетомних антологија.

Списак коришћене литературе о српској архитектури двадесетог века, као и бројне напомене у основном тексту, Перовић је сачинио такође непотпуно и (не)селективно. У њима је, парадоксално, наведено мноштво прилога из неархитектонске литературе (што није штетно, а ни неплодотворно јер подупире ширину, па и покушај мултидисциплинарног тумачења), али недостатак већег броја монографских и прегледних радова о српској архитектури двадесетог века умањује научни значај и комуникативни аспект ове антологије. Тиме је пропуштена прилика да се страни читаоци потпуније обавесте о ужој литератури о српским архитектурама двадесетог века, чиме би се уз градитељске доприносе афирмисали и они историографски – као кључни инструменти њиховог разумевања и ширег културног усвајања.

A VIEW ON THE PAST CENTURY OF SERBIAN ARCHITECTURE

Miloš R. Perović, *Istorija srpske arhitekture XX veka. Od istoricizma do drugog modernizma*
(*Serbian 20th century architecture. From historicism to second modernism*), Beograd (Belgrade) 2003.

The book on Serbian architecture in the twentieth century by Prof. Miloš R. Perović – whose publication as a bilingual handbook at the end of 2003 resulted from the initiative of the students of the Faculty of Architecture in Belgrade – with its polemical text and a multitude of illustrations has drawn much attention from the domestic scholarly public. It has been received, both at home and abroad, as a useful contribution towards interpreting recent Serbian architecture in the context of architectural developments in south-east Europe, inadequately represented in the relevant literature in major world languages. The best-illustrated publication on recent Serbian architecture, the book reflects Perović's views on the last century of Serbian architecture, different from earlier historiographic interpretations in many respects. It is the first domestic anthology to portray and evaluate a whole century of building, but it should be noted that rather than offering a thorough overview of developments or exhaustive descriptions of significant achievements, the book focuses on the principal ideas, interpreting them in a comparative manner on the model of similar foreign studies that have been published lately. Instead of an all-embracing, chronological, factual and typological, approach to relevant developments, the author insists on a polemical and critical view of the crucial events, making use of digressions and finding parallels in the world architecture of past epochs. Such an approach is to some extent understandable considering Perović's previous work as a publicist, which, apart from the oeuvre of individual protagonists of Serbian modernism, postmodernism and modern urbanism, has not addressed the recent history of national architecture in a systematic way.

Unexpectedly, this personally coloured and ambitious publishing endeavour, full of fresh observations and judgments, failed to be reviewed by respectable domestic scholars. This is yet another aspect in which the anthology sets a precedent, further departing from the methodological norms and cohesive traditions of contemporary Serbian historiography, positioning itself beyond its integrating currents.

Thematically, the book is divided into two parts. In the first one, comprising 240 pages of text and a wealth of photographs, drawings and 3D reconstructions, the author identifies and evaluates the principal movements in Serbian architecture until the 1990s. Entitled *Portfolio* and extending on some 170 pages, the second part presents important buildings constructed in the past fifteen odd years, supplementing the account with the architects' professional biographies.

In the introductory chapter the author differentiates three flourishing periods of Serbian architecture in the twentieth century (the emergence of modernism in the late 1920s; architecture in the late 1950s and early 1960s; and a rise in the 1990s, marked by »some of the best ever achievements of Serbian architecture«, which is the reason that the period is given a separate chapter at the end of the book). The following chapter, »Plurality of styles – the architectural scene of Serbia and the neighbouring countries on the eve of the emergence of modernism«, offers the first outline of architectural developments in the country's surroundings in our literature. The dominant styles prior to the emergence of modernism are analyzed concisely, the major works are singled out and the leading architects mentioned. In his assessment of Serbian architecture in the epoch of historicism, divided into eclectic variants of academism and neo-Byzantine style (also known as Serbo-Byzantine), Perović modifies Claude Mignot's division (1994) into typological and synthetic eclecticism. He looks into the role of Art Nouveau in Serbian architecture, as well as into the contribution of Russian-born architects to the interwar development of academism. The following chapter, »The contribution of Zenitism«, takes a fresh look at the role of the Zenitist movement in Serbian avant-garde art, recognizing its influence on the formation of Serbian architectural modernism within a broader adoption of a »radically new visual world«. The influence of Zenitism is further underscored in a good part of the next chapter, »The naissance of architectural modernism in Serbia«, where the picture of the maturation and rise of modernism is much more exhaustive and detailed (unlike that of the previous developments). In this part of his study Perović offers a fruitful view of the domestic scene in the context of international modernism, concluding that Serbian modernism features only some elements of the world avant-garde movement rather than being its integral part. »Everything about the emergence of Serbian architectural modernism was somehow mild and sluggish.« Examining the modernist work of Milan Zloković and

Branislav Kojić, he puts forward several inspiring conclusions, as well as parallels with models found worldwide which may be useful for further studies (influences of Loos, Aalto, Le Corbusier, Mendelsohn etc). Much room is given to the oeuvre of Nikola Dobrović, whose work has already been the object of his interest. In accordance with his selective criteriology, however, other leaders of Serbian modernism, such as Dragiša Brašovan or Dušan Babić, are not treated on equal terms, and neither are the proponents of other styles in Serbian architecture held by Perović to be inferior and anachronistic.

The chapter entitled »The architecture of socialist aestheticism« offers an overview of the short-lived episode of socialist realism in domestic architecture, followed by an assessment of »high modernism« in Serbian architecture (from the late 1950s to the advent of modernism) where the term *socialist aestheticism*, introduced by Sveta Lukić in 1963, is revitalized as logically and technically justified, complete with its pejorative connotations. Originally launched to characterize the literary scene of the period, the term may be seen as applicable to architecture as well (alongside with the others launched so far, it will remain in use until more accurate ones have been established), for it epitomizes the frame of mind and morality of domestic artists functioning in a dominant political and cultural milieu. The author also puts a valuation on the work of leading architects in the postwar period – N. Dobrović, I. Antić, B. Bogdanović and M. Mitrović, making a number of invaluable, at times harshly critical, observations about their professional and extra-professional activities. Just as important are Perović's judgements on postwar Serbian urbanism, forming a useful basis for further interpretation of our socialist architecture.

In the concluding chapter, »The last decade of the twentieth century – The closing of the Zenitist Circle«, while rebuking kitsch and unlicensed construction, the author promotes a number of works from the end of the century in corroboration of his thesis about a »pivotal episode in Serbian architecture«. Despite a few projects of quality carried out in that period, rather than a pivotal episode it may be considered the period of postmodernist and neo-modernist mannerism, with technically acceptable but aesthetically insufficiently original and credible solutions. Perović rightly observes influences of the concepts of architectural globalization, as well as individual attempts to resist them. These bold and sympathetic observations about the Serbian architecture of our times are supplemented with invaluable visual presentations of the buildings which, alongside with the architects' biographies, will prove very useful for future interpreters.

The question arises as to the benefit this book may bring to architecture students, historiographers, domestic and foreign readers. As it describes developments selectively and incompletely, with an emphasis on interwar modernism and the production of the last decade of the century under scrutiny, it decisively promotes the effects of modernization concepts in Serbian architecture regardless of their epigonic and totalitarian character. It also shows that there was some successful building activity in terms of technical skill in Serbia at the end of the last century in spite of the country's isolation, impoverishment and war. The excellent illustrations will make the reader aware of the fact that there were in Serbian architecture some resistance to modernism, as well as noteworthy examples of a neo-Byzantine style, of academism, of the international and national versions of Art Nouveau. The postulated influence of Zenitism on the maturation of Serbian architectural modernism is plausible in so far as it is treated on equal terms with the influences of other Yugoslav and world avant-garde movements. Although in hindsight it seems possible to draw frail analogies between some of the Zenitist concepts and those of twentieth-century Serbian architects, their importance should not be overrated, nor should they be used as a basis for postulating the existence or the »closing of the Zenitist circle« (spirit) in Serbian architecture.

Although the discussion about the major works and ideas in Serbian architecture brings about a historiographic shift in its more elaborated segments, it seems that the book would have been better founded axiologically, more stratified in content and more complete in terms of factual data and analysis, had the author maintained a balance in his presentation of the development of different styles and included a larger number of architects and buildings. Inspired by world-famous models for writing an anthology (»it is better to say much about few developments than a little about many«), and known as an opponent of »collectivism in historiography«, Perović consciously gives preference to a narrowed and erratic approach, which deprives his synthetic observations of the necessary inclusiveness and effectiveness. For that reason, it is in some future, more exhaustive and multi-volume, anthologies that the interested domestic and international public will have to look for all »other things« that the author has disregarded as less important or anachronistic.

The bibliography of works on twentieth-century Serbian architecture and the notes accompanying the text are also incomplete and (un)selective. Paradoxically, they include an abundance of non-architectural contributions (which is not harmful, nor is it unproductive, for it supports breadth and even attempts at multidisciplinary interpretation), but the lack of a larger number of relevant monographs and surveys diminishes the anthology's academic weight and communicational power. It missed the opportunity of informing the foreign reader about the more specific literature on twentieth-century Serbian architects; that would have enhanced appreciation of not only the architectural contributions but also of those historiographic, seen as key instruments for their understanding and wider cultural acceptance.